

Ткалич І.В.

Іронічні стратегії модернізму 1920-х: літературний контекст

Ткалич Інна Василівна, викладач

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

Анотація. Стаття присвячена аналізу художньої специфіки іронії в українській літературі 20-х років ХХ століття. На думку автора, цей період в Європі був позначений кризою світобачення, людина втратила сенс буття, єдиний сенс втратила історія. Крім того, нова пора принесла в Україну революцію, насадження чужої ідеології через кровопролиття і жорстокість, що привело до серйозних ментальних змін українців. Причиною формування трагічної свідомості І. Ткалич вважає розчарування у соціальних перспективах. Незважаючи на це, дослідниця не розглядає людину 20-х років безвольною жертвою, оскільки її філософія пронизана вітаїзмом і прагненням боротьби. І. Ткалич звернула увагу на те що, двоаспектність актуальної картини світу породила у художньому просторі полярність іронії. Поряд з трагічною іронією замкненою у собі особи, приреченої на життя у тоталітарному суспільстві, знаходиться іронія вітаїстична, окрилена вірою в життя.

Ключові слова: іронія, катаклізми, депресія, дегуманізація, ментальність, трагізм, вітаїзм

Постановка проблеми. Світові зрушення на зламі століть завжди спонукають людину переосмислити минуле. Початок ХХ століття в Європі був позначений кризою світобачення, яку Гусерль пояснював крахом великої віри в розум. Він зазначав: „оскільки віра в абсолютний розум, що дає сенс світові, розпалася, остільки розпалася віра в сенс історії, в сенс людства, його свободу, яка осмислюється як можливість людини осягнути розумний сенс свого індивідуального і загальнолюдського буття. Людина втратила сенс буття, єдиний сенс втратила історія, а між розумом, що дає сенс світові, і світом, що існує завдяки розумові, порушився глибинний внутрішній зв'язок” [1, с. 142-143].

Буття українського народу формувалося у європейському контексті, тому органічно залежало від нього. Репрезентовані західними теоріями „присмерк Європи” і „криза суб'єкта” визначають також емоційну тональність українського мистецтва. У цей час легітимізується іронія як одна із форм художнього освоєння життєвих суперечностей. Набуваючи універсального значення, вона стверджує внутрішнє прагнення людини до гармонії і при цьому заперечує хаос зовнішнього світу, таким чином проявляє відчуженість індивіда від того що він сприймає. У такій універсальній іронії яскраво виявляють себе дві тональності: трагічна і вітаїстична, які перебувають у взаємодії одна з одною зі зміною домінування залежно від авторської позиції, художньої мети, суспільної ситуації та інших факторів.

Будучи забарвленою трагічною фарбою, іронія давала змогу українським письменникам художньо відтворити світ у його розмаїтті; позбавляла догматичної вузькості мислення, однобічності, фанатизму. Вітаїстична ж – утверджувала віру в життя, прагнення до позитивних змін, породжувала енергію духовного й інтелектуального поступу.

Аналіз останніх досліджень. У ХХ ст. про іронію дискутували представники різних наукових орієнтацій (семіотики, структуралісти, постструктуралісти та ін.). На її універсальний характер звертали увагу Т. Манн, К.-В.-Ф. Зольгер, В. Хализев. Специфіка модерністичної іронії також увійшла в коло інтересів багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема їй присвячені цілі дослідження або їх розділи у науковому доробку Е. Белера, М. Бредбері, Р. Лейні, В. Пігулевського, К. Терлволла та ін. Феномен трагічної іронії став об'єктом наукової зацікавленості Р. Струця, Н. Нокса, Н. Фрая, а це ж явище в модерністському дискурсі роз-

глядає Ю. Казанова. До визначення вітаїстичної іронії у літературі 20-х років ХХ ст. звертається Л. Кавун.

Метою нашої студії є з'ясування філософської парадигми модерністичної іронії, її трагічного і вітаїстичного дискурсу у літературному контексті 20-х років ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Реальність першої третини ХХ ст. виявила себе як неприпустима для утвердженої картини світу українця та інспірувала зміни у ментальності. Український учений Б. Цимбалістий у праці „Родина і душа народу” [10] на основі аналізу родинного життя, яке впливає на традиції, спосіб мислення, реакції на життєві ситуації, визначає домінуючою роль жінки у формуванні ментальності українців. Це твердження автор мотивує кількома факторами, серед яких помітний культ образу Богоматері на українських землях та сімейним устрій, що відіграє важливу роль у формуванні характеру. Так, вихованням дітей переважно займається мати, а значить має більшу силу влади і впливу на них. Батько ж діє на дітей головним чином як караючий орган. Тому „норми поведінки, характер моралі, ідеал людини, настанова на життя в українця є підпорядковані нормам і ієрархії вартостей – типовим для жінки, для жіночої свідомості” [10, с. 87]. Як наслідок маємо у літературі ідеал людини з такими якостями як доброта, сердечність, добропорядність, любов до праці на землі.

Такі питомі характеристики потрапили в жорстоку дійсність, коли епоха руйнування основ світового буття зійшлася в часі із періодом „тотального нищення самих основ національного буття, спричиненого більшовицькою окупацією, а з нею – вторгненням і насильницьким насадженням нової, агресивної ідеології, чужої принципово відмінної ментальності” [7, с. 33]. Неприродні для хлібороба умови існування спричинили глибоку трагедію. Розрив між суб'єктивною і об'єктивною реальністю породив розщеплення свідомості. З одного боку, залишилися гуманні доміанти існування, прагнення життя, віра в майбутнє. З іншого – поглиблювалось неприйняття особистістю соціального світу, росло нагнітання песимізму.

Для того, щоб депресія не переросла в агресію тоталітарна система влади формує нове суспільство на утопічних принципах. Таке утопізоване суспільство із метою спеціальних догматів створює феномен соціальної міфології або псевдоміфології (Пахаренко В.І.) За Шеллінгом, особливість останньої полягає в поєднанні раціонального (правлячої ідеології) й ірраціонального

(душевного життя народу) елементів. Переконавання, нав'язані владою, на певному етапі людина починає сприймати як власні. Її поведінка керована штучними нормами, а не ціннісними моральними вимогами чи власними бажаннями. Дії і думки індивіда інспіровані владою завуальовано, і він переконаний, що йде за порадами свого серця. Усі почуття, які були до цього справді вартісними – любов, дружба, піклування про рідних – згасають, а задеклароване людина сприймає за істину. Більше того, в ній зростає почуття особистої відповідальності за вчинки, зроблені не з власної волі. Відчуження особи від питомих людських принципів утворює явище абсурду.

Аномалії українського світу, спровоковані катаклізмами початку ХХ століття, очевидні. Проте жоден митець не мав змоги в повній мірі показати всі недоліки суспільства, і кожен шукав свій спосіб для творчого вираження. Трагічна свідомість формувалась на тлі розчарування у соціальних перспективах. В. Пигулевський вважає, що в такому середовищі художня еліта замикається в собі, у світі своїх мрій. Мистецтво відсторонюється від соціальної дійсності. Прагматичний світ, у залежність від якого потрапила людина, фетишизується, наділяється магічними властивостями і сприймається як надсвітловий потік життя, що керує долями людей, стає об'єктивним джерелом трагічної іронії долі [6, с. 100]. Індивід відчужується, світ натовмість виявляє себе як чужий, ворожий, такий, що породжує страх і відчай. Наслідком є дегуманізація мистецтва.

Однак, не можна вважати людину початку ХХ ст. безвольною жертвою. Вона сприймає абсурдний і дегуманізований навколишній світ досить агресивно. Її філософія пронизана вітаїзмом і прагненням боротьби, іноді ескалація емоційного запалу доходить до екстатичного стану. У літературі це період спалаху романтичного ентузіазму, безмежних надій, сп'яніння енергією дії. За спостереженням Л.І Кавун, „творчість митців українського ренесансу просякнута „космічним оптимізмом“, що окрім індивідуального темпераменту віддзеркалював і всеукраїнський пафос національного самоствердження, хоч онтологічно виглядає похмурою, надривно-профетичною, бо відбиває глибокий і гострий спротив письменників руйнації, диктатурі більшовиків, моральній деградації їх батьківщини” [3, с. 12].

Як же зрозуміти потужну силу оптимізму в системі, що прагне знищити людину? Таке явище можна пояснити питомою для українців вірою у неминуче позитивне перетворення світу, закорінена у відчуття закону про вічне повернення. Про це може свідчити систематичне оприявлення у художній літературі теми героїчного минулого, зокрема йдеться про захоплення авторами добою козаччини, звитягами її діячів. Для періоду занепаду країни характерне тривожне очікування політичних і військових потрясінь, яке викликає бажання повторити подвиги предків, відродити колишню славу у сучасній історичній дійсності, що мусить привести до оновлення світу.

Ідею циклічного часу та теорію міфу про вічне повернення у своїх працях на початку ХХ ст. розвинув румунський релігієзнавець Мірча Елліаде Автор зазначав, що у всіх циклічних системах є одна спільна риса

– в рамках кожної з них сучасний історичний момент є занепадницьким порівняно з попередніми. „Цю тенденцію до девалоризації поточного моменту не слід трактувати як песимізм. Навпаки, в ній виражається швидше зайвий оптимізм, бо в погіршенні сучасного стану речей принаймні деякі люди бачили прикмети неминучого прийдешнього відродження” [5]. Проектування теорії на історичну дійсність 20-х років ХХ століття дає змогу зробити висновки про причини духовної непохитності і вітаїстичної віри в неминучі позитивні зміни життя народу. Абсурдна й агресивна реальність сприймалась межовою, гіршою вже бути не могло, тому наступний після критичного мав настати період піднесення і процвітання.

Досліджуючи творчу парадигму письменників-модерністів 20-х років ХХ століття, Л. Кавун у монографії „М'ятежні” романтики вітаїзму: проза ВАПЛІТЕ” [2] окреслює категорію романтики вітаїзму не тільки як модус тогочасного світовідчуження митців, але і як стиль всієї перехідної доби літератури. Це була новітня концепція розвитку літератури і культури, сформульована М. Хвильовим і підтримана значною частиною прогресивних письменників. Основними світоглядними джерелами, що вплинули на формування естетичного коду епохи, послужили модерні віяння західно-європейських наук: філософії, психології і літератури. Зокрема захоплення працями О. Шпенглера, Ф. Шлегеля, К. Маркса, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, А. Бергсона, З. Фройда, П. Верлена, Р. Кіплінга привело до того, що у якості ідеологічної схеми було обрано німецьку естетику ХVІІІ ст., а людиною нового типу стала фаустівська людина, пройнята духом вічного неспокою. Доба штурмерства, взята в „чистому вигляді”, виконувала функцію ціннісного орієнтиру. Також теорія романтики вітаїзму М. Хвильового дуже тісно корелює з популярною для початку ХХ ст. філософією життя, яка пояснює історію людства як потік життя, творчості, та бергсонівським віталізмом. У основі останнього лежать „життєвий порив” і „творча еволюція”, жага пізнання. Тож, трагічне світовідчуження українського мистецького дискурсу першої третини ХХ ст. реалізує себе у вітаїстичному русі, романтичному прагненні активних дій і позитивних змін.

Двоаспектність актуальної картини світу породила у художньому просторі полярність модерністичної іронії. Так, поряд з трагічною іронією замкненої у собі людини, приреченої на життя у тоталітарному суспільстві, з ознаками вимушеного визнання абсурдності, викриттям фальшивості офіційних догм, зустрічаємо – вітаїстичну, окрилену вірою в життя, у всепереможну силу духу і з виразним бажанням змін. Проте, тільки на перший погляд ці два види несумісні, бо насправді вони є взаємодоповнюючими, розуміння катастрофічної недосконалості світу, тотальної дисгармонії переростає в бунт, який підкріплений вірою в неодмінний успіх. Трагізм і вітаїзм протилежні полюси реакції на реалії людського існування об'єднані в одному явищі.

У складному соціальному і духовному середовищі сміх був чи не єдиною життєствердною силою, яка допомагала безпечно і ефективно протидіяти несправедливості й антигуманності абсурдного світу. Відкрита боротьба з режимом у тоталітарному суспільстві

несе загрозу знищення, тому задля збереження життя митці обирають більш гнучкий, ігровий спосіб непрямого спротиву. Експліцитне підтримання офіційного курсу з його імпліцитним висміюванням дозволяє виразити помисли і переконання, досягти моральної розкутості. Крім того, сміх виконує й інші функції. Так, він дає індивіду сили боротися зі страхом, і таким чином захищає свідомість від божевілля в умовах абсурду і жорстокості зовнішнього світу. Також висміювання завжди має корегуючу мету, прагне виявити і виправити як особисті, так і суспільні недоліки. Тому найбільш природним засобом художньої виразності та проявлення авторської позиції в таких обставинах є іронія.

За певну близькість силою духу і широтою мистецького запалу модерністичну іронію порівнюють з романтичною, проте категорія дещо змінюється в своїй суті. Якщо раніше вона впорядковувала у художній моделі співіснування соціальної дійсності та внутрішнього світу, то „наприкінці XIX – на початку XX ст. іронія підкреслює розрив між мікро- та макросвітом та ірраціональність буття, таким чином набуваючи трагічного характеру” [4, с. 226-227]. Часто таку іронію визначають як іронію долі. Н. Фрай у праці „Анатомія критики”, аналізуючи літературні модуси, зазначив, що основний принцип трагічної іронії полягає в тому, що будь-які незвичайні події, які відбуваються з героєм мають причинно-наслідкового зв'язку із особливостями його характеру. На думку вченого, вина героя зумовлена тим, що „він член враженого вадами суспільства, або хоча б тим, що в оточуючому світі така несправедливість є невід'ємною рисою існування” [9, с. 240]. А з погляду Р. Струця, суть трагічної іронії полягає „у протиставленні людини (з усіма притаманними їй бажаннями, задумами планами) і темних доленосних сил, долі, закони якої нищать її, лишаючи для неї незбагненими” [8, с. 41].

За модерністичною іронією стоїть лише маска, котра приховує біль розчарування від розбитих, обманутих надій. Вона має „також суттєві збіги з німецькою (часів XVIII – XIX ст.) естетикою сміху, яка віддавала перевагу комічному, у центр ставила гру, а прийоми комічного базувала на обігруванні предметно-матеріального світу в усіх його формах і виявленнях (людське буття тощо), в тому числі й „осягнення всього в загальному зв'язку” [2, с. 254]. Ігровий вітаїстичний тон став руслом художньої творчості, оскільки дозволяв у несерйозному, веселому вигляді повідомити про складні невіршувані проблеми часу. Іронічна гра веде реципієнта за собою. Зовнішній стверджуючий смисл, включає в себе внутрішнє заперечення. Кожен з них передбачає реакцію читача, що повинен коритися ведучому авторському закону, для того щоб створити концептуальне ціле. Як відомо, ефект іронії виникає внаслідок постійного порушення читацького очікування. Автор в модернізмі пропонує читачеві певні норми і цінності, налаштовує його на сприйняття їх за істинні, після чого різко заперечує код їхнього розуміння. Читач мусить йти вслід за авторською думкою (на відміну від постмодерного автора, який залишає читача перед вибором, який зі змістів обрати.)

Висновки. Отже, іронія 20-х років XX століття має специфічні ознаки відмінні від усього модернізму. Вибух таланту, мрії, про необмежену творчу свободу розбиваються об стіну реальності, диктованої режимом. Вітаїстичне світовідчуття, віра в життя накладається на трагічне розуміння ситуації, що відбувається навколо приводить до парадоксальності вияву художнього світу. Драматичне зіткнення настроїв життєлюбства і глибокого відчаю ховаються в художньому тексті за іронічною авторською грою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – С. 136–176.
2. Кавун Л. „М'ятежні” романтики вітаїзму : проза ВАПЛІТЕ [Монографія] /Л.І. Кавун. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 328 с.
3. Кавун Л. „Романтика вітаїзму” як світобачення / Кавун Л. // Вісник Черкаського університету. – Серія Філологічні науки. – Випуск 159. – Черкаси, 2009.– с. 5–14.
4. Казанова Ю. Трагічна іронія у модерністському дискурсі / Ю. Казанова // Літературознавчі студії. – Випуск 20. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2008. – С.226–230.
5. Мирча Е. Миф о вечном возвращении [Електронний ресурс] / Е. Мирча / Перевод Е.Морозовой и Е.Мурашкинцевой/ <http://nz-biblio.narod.ru/html/eliade1/index.htm>
6. Пигулевский В.О. Ирония и вымысел: от романтизма к постмодернизму / В. О. Пигулевский. – Ростов-на-Дону : Фоллиант, 2002. – 418 с.
7. Піскун О. Письменник і тоталітаризм. Психологічна інтерпретація прози Тодося Осьмачки / О. Ю. Піскун. – Черкаси, 2010. – 262 с.
8. Струць Р. Різновиди іронії / Р. Струць // Наукові записки національного університету „Києво-Могилянська академія”. – Т. 4. – Філологія. – К. : Вид. дім „KM Academia”, 1998. – С. 37–42.
9. Фрай Н. Анатомія критики / Пер. с англ. А.С.Козлова и В.Т.Олейника/Н. Фрай //Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX веков. Трактаты, статьи, эссе. – М. : Изд-во Моск-го ун-та, 1987. – С. 232–263.
10. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа. /Ред. Вікторія Храмова. – К. : МП Фенікс, 1992. – С. 66–96.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Husserl E. The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology / E. Husserl // Problems of Philosophy. – 1992. – № 7. – P. 136–176.
2. Kavun L. The "Rebel" romance of vaitaism: the prose by VAPLITE /L.I. Kavun. – Cherkasy : Brama-Ukraine, 2006. – 328 p.
3. Kavun L. "The romance of vaitaism " as outlook/ Kavun L. // Bulletin of Cherkassy University. - Series Philology. - Issue 159. – Cherkasy, 2009.– p. 5–14.
4. Kazanova U. The tragic irony in modern discourse / U. Kazanova // Literary Studies. - Issue 20 - K: CUP "Kyiv University", 2008. – P. 226–230.

5. Myrcha E. The Myth of the Eternal Return / E. Myrcha / Trans. by E. Morozova y E. Murashkynseva / <http://nz-biblio.narod.ru/html/eliadel/index.htm>
6. Pyhulevskiy V.O. The irony and fiction: from the romanticism to postmodernism/ V.O. Pyhulevskiy. – Rostov-na-Donu : Folyant, 2002. – 418 p.
7. Piskun O. The writer and totalitarianism. The psychoanalytic interpretation of prose by T. Osmachka / O.U. Piskun. – Cherkasy, 2010. – 262 p.
8. Struts R. The types of the irony / R. Struts // Scientific Proceedings of the National University of "Kyiv-Mohyla Academy". - Vol 4 - Philology. - K., Pub. house „KM Academia”, 1998. – P. 37–42.
9. Frai N. Anatomy of Criticism / Trans. from English. A.S. Kozlova and V.T. Oleynika / H. Fry // International aesthetics and literary theory in nineteenth and twentieth centuries. Treatises, articles and essays. – M.: Pub. of Moscow University, 1987. – P. 232–263.
10. Tsybalytyi B. Rodyna i dusha narodu [The family and soul of the people] / B. Tsybalytyi // Ukrainian soul / ed. Viktoriia Khramova. – K. : MP Feniks, 1992. – S 66–96.

Ткалич І.В. Ironic strategies of modernism of the 1920s: a literary context

Abstract. This article analyzes the specific of the literary irony in the Ukrainian literature of the 1920s. The author believes that this period in Europe was marked by crisis of world view; a human has lost the meaning of life; the history has lost the only sense. In addition, the new time brought a revolution to Ukraine, planting alien ideology through bloodshed and cruelty that led to the serious mental changes of Ukrainian people. I. Tkalych finds frustration on social perspectives as the cause of the tragic consciousness. However, the researcher does not consider a person of the 1920s as a weak victim because her philosophy is permeated by vitaism and desire to fight. I. Tkalych drew attention to the fact that the two aspects actual picture of the world has generated the polarity of irony in the literary space. Next to the tragic irony of the person locked himself in and doomed to live in the totalitarian society the vitaistic irony inspired by faith in life is positioned.

Keywords: *irony, disasters, depression, dehumanization, mentality, tragedy, vitaism*

Ткалич І.В. Иронические стратегии модернизма 1920-х годов: литературный контекст

Аннотация. Статья посвящена анализу художественной специфики иронии в украинской литературе 20-х годов XX века. По мнению автора, этот период в Европе был отмечен кризисом мировоззрения, человек потерял смысл бытия, единственный смысл потеряла история. Кроме того, новая пора принесла в Украину революцию, насаждение чуждой идеологии путем кровопролития и жестокости, что привело к серьезным ментальным изменениям народа. Причиной формирования трагического сознания И. Ткалич считает разочарование в социальных перспективах. Несмотря на это, исследовательница не рассматривает человека 20-х годов безвольной жертвой, поскольку его философия пропитана витаизмом и стремлением борьбы. И. Ткалич обратила внимание на то, что двухаспектность актуальной картины мира вызвала в художественном пространстве полярность иронии. Наряду с трагической иронией замкнутого в себе человека, обреченного на жизнь в тоталитарном обществе, находится витаистическая ирония, окрыленная верой в жизнь.

Ключевые слова: *ирония, катаклизмы, депрессия, дегуманизация, ментальность, трагизм, витаизм*